

Марія Ярмоленко

МОВНА ПОЛІТИКА В УРСР У 40–80-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті аналізуються особливості проведення тоталітарною владою мовної політики в радянській Україні після Другої світової війни. Показано територіальні відмінності функціонування мов національних меншин. Доведено, що російська мова домінувала в регіонах, які зазнали значного впливу процесів русифікації та в яких російська мова мала вищий соціальний статус, ніж українська.

Ключові слова: мова, національні меншини, Україна, регіони.

Mariya Yarmolenko. Language policy in the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the 40-80 years of the XX century. The article analyzes the peculiarities of the implementation of language policy by totalitarian government in Soviet Ukraine after the World War II. Also were shown the territorial differences of functioning of the languages of ethnic minority. Was proved that the Russian language dominated in the regions that suffered from significant influence of the processes of Russification and where the Russian language had a higher social status than Ukrainian.

Key words: language, ethnic minority, Ukraine, region.

Після Другої світової війни в СРСР сталися зміни в ідеологічних формулюваннях, які позначилися на становищі української мови, мов національних меншин та російської мов в УРСР. Радянська пропагандистська машина взяла курс на знищення природного для людини відчуття належності до певної нації, нав'язування відчуття національної солідарності, інтернаціоналістського способу мислення і світосприйняття. Російський народ почали трактувати як старшого брата всіх народів СРСР і найбільш видатну націю з усіх націй, що входять до складу

Радянського Союзу. З оголошенням курсу на побудову комунізму на XXII з'їзд КПРС у 1961 р. відбувся наступ на національні мови, результатом чого стало різке обмеження їх вжитку. Провідним гаслом мовної політики партії та уряду стають слова М. Хрущова: «Чим швидше ми будемо говорити по-російськи, тим швидше ми побудуємо комунізм».

Ідеологи русифікаторської політики сплановано повели наступ на українську мову через нав'язування думки про те, що українська і російська мови є спорідненими, і спрямували зусилля на розмивання меж між ними. Було запущено механізм нищення самотніх рис української мови. Відомий мовознавець Ю. Шевельов оцінював ці дії керівництва державою так: «Урядове втручання взагалі, а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, у внутрішні закони мови були радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як і не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли вживати українську мову прилюдно, цілковито або частково; накидали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою і можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації тощо. Поруч цих «класичних» методів радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфографічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російської або й живцем перенесені з російської мови. Таким чином на радянській Україні конфлікт між українською і російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови. Боротьба відбувалася не тільки в людській психіці, а й у самій мові» [1].

Керуючись програмними документами вищого політичного керівництва СРСР та УРСР, історики, філософи, мовознавці всебічно обґрунтовували тезу про відмирання національних мов та утверджували думку про російську мо-

ву як єдиний засіб міжнаціонального спілкування народів Радянського Союзу. Положення про те, що російська мова може і повинна зайняти домінуюче становище на теренах СРСР, переконливо доводив академік, директор Інституту мовознавства АН УРСР І. Білодід [2; 3]. Він давав рішучу відсіч тим, хто виступав за збереження рідної української мови, розширення сфер її вживання у політичному, економічному і культурному житті українського народу, і стверджував, що «російська мова за добровільним вибором багатонаціональної сім'ї народів стала мовою міжнаціонального спілкування, другою рідною мовою цих народів, яка надає творчу допомогу у розвитку всіх національних мов народів СРСР. У практиці радянського соціалістичного життя встановилася гармонійна двомовність, тобто вільне паралельне вживання рідної національної мови і мови міжнаціонального спілкування – російської мови. Причому цей характер білінгвізму забезпечує вживання обох мов на літературно-нормативному рівні у всіх сферах життя – в державно-політичній, виробничій, у науці, освіті, культурі, в побуті» [2, с. 36]. На відміну від багатьох зарубіжних соціолінгвістичних досліджень, радянська наука вважала масовий білінгвізм позитивним явищем, а питання двомовності в Україні визнавали справедливо і гармонійно вирішеним. Більшість науковців, керуючись об'єктивними критеріями, доводять, що двомовність на масовому рівні в країні гармонійною ніколи не буває. Вона є станом нестійкої рівноваги, що має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду держави через міжмовний конфлікт [4].

Процеси асиміляції видавали за добровільне прагнення неросійських народів вивчати російську мову та вважати її «другою рідною мовою». Мовна політика держави була спрямована на розмивання у масовій свідомості неросійських народів СРСР поняття «рідна мова». У доповіді М. Хрущова на XXII з'їзді КПРС (1961 р.) зазначалося: «Не можна не відзначити зростаюче прагнення неросійських народів до оволодіння російською мовою, яка стала фактично другою рідною мовою для народів СРСР, засобом їх міжнаціональних відносин, прилучення кожної нації і народності до культурних досягнень всіх народів СРСР і до світової культури» [5, с.80].

Історики вважають, що часи М. Хрущова були перехідним етапом радянської історії, коли вдалося перетворити СРСР із країни, де панував терор, на більш раціональну систему господарювання. Інтереси України, однак, залишалися цілком підвладними інтересам радянської імперії [6, с.58]. Тодішня влада почала активно проводити численні антинаціональні, антиукраїнські заходи, які свідчили про цілеспрямовані процеси русифікації населення України.

Упродовж 1963–1972 рр. посаду Першого секретаря ЦК Комуністичної партії України обіймав П. Шелест, який по своєму захищав мовні й культурні права українців. У його промовах лунали гасла про те, що «як найдорожчий скарб» треба берегти «прекрасну українську мову» [6, с.59]. Однак навесні 1963 р. почався наступ на творчість українських письменників Є. Сверстюка, І. Світличного, І. Дзюби. У другій половині 60-х рр. ідеологічний диктат у духовній сфері посилювався. Результатом протистояння між національно свідомою українською інтелігенцією та радянською бюрократичною машиною стає дисидентство, перші прояви якого з'явилися наприкінці 50-х – на початку 60-х років ХХ ст. До осередку дисидентів-шістдесятників належали українські письменники Л. Костенко, В. Симоненко, І. Драч, І. Світличний, Є. Сверстюк, І. Дзюба та інші, які виступили проти процесів русифікації України, заперечували твердження про те, що переважання російської мови і культури є «обов'язковим побічним продуктом прогресивного й надихаючого завдання створення нового типу соціальної та інтернаціональної спільності – радянського народу» [6, с.62; 7, с.254–313]. Підкреслення ролі російської мови, на їхню думку, було старим вином у нових міхах. Про це доводив у своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюба [8]. У грудні 1965 р. він надіслав лист на ім'я Першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста і Голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького з протестом проти політичних арештів в Україні, до якого додав статтю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», що відіграла важливу роль у формуванні ідейної основи українського національно-визвольного руху доби застою. Проти процесів русифікації насе-

лення України активно виступили українські педагоги, письменники, науковці, громадські діячі.

На початку 1963 р. Київський державний університет імені Т. Шевченка та Інститут мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР провели спільну конференцію з питань культури української мови. Учасники конференції рішуче засудили теорію двомовності, вимагали утвердження української мови в усіх сферах державного і громадського життя, зокрема в навчальних і дошкільних закладах. Конференція, у якій взяло учать понад тисячу осіб, перетворилася на відкриту демонстрацію протесту проти русифікаторської політики тогочасного політичного керівництва. Найпоширенішою формою протесту проти русифікації України стають листи керівникам УРСР та СРСР, які підписували представники української інтелігенції, зокрема І. Світличний, М. Коцюбинська, З. Франко, Є. Сверстюк, Б. Антоненко-Давидович, В. Стус, А. Горська та ін.

У вересні 1965 р. під час показу фільму кінорежисера С. Параджанова «Тіні забутих предків» у київському кінотеатрі «Україна» виступили І. Дзюба, Ю. Бадзьо, В. Стус, В. Чорновіл, які повідомили, що в Україні почалися таємні арешти. У 1970 р. було заарештовано В. Мороза, а у 1972 р. – Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Чорновола, І. Дзюбу, В. Стуса, І. Калинця. Зазнають гонінь письменники О. Гончар, І. Білик, Б. Харчук, О. Бердник, Л. Костенко та ін. [9; 10; 11; 12; 13]. До українського руху опору приєднуються й україномовні письменники, представники технічної інтелігенції Одеси [14].

У травні 1971 р. ЦК КПРС приймає постанову «Про політичну боротьбу серед населення Львівської області», яка схвалила проведення каральних заходів щодо науково-педагогічної та творчої інтелігенції, що чинила спротив русифікації, і відкривала шлях до подальших репресій. На початку 70-х років вище політичне керівництво вирішило, що вже час оголосити завершення процесу «стирання національних відмінностей» і висунути тезу про постання нової історичної спільності – радянського народу. У часи правління Л. Брежнєва (1964–

1984 рр.) усю культурно-мовну політику спрямовано на забезпечення інтеграційних процесів у суспільстві, поширення однієї мови на всій території країни, тобто посилення русифікації союзних республік. Партійний курс на «злиття націй» в Україні забезпечував В. Маланчук – головний ідеолог доби В. Щербицького. У період «маланчуківщини» час чорних списків, політичних доносів досягає свого апогею. Слова В. Маланчука про те, що «нації є історичною категорією, мають минуций характер і їхнє зникнення у віддаленому майбутньому невідворотне» [15, с. 259] починають втілюватися в життя.

Жорстоко придушував дисидентство, активно розпочав дискредитацію української мови В. Щербицький, призначений у травні 1972 р. на посаду Першого секретаря ЦК КПУ УРСР. Інформуючи ЦК КПРС про ідеологічну роботу в Україні, він запевняв, що «ЦК КП України зробив необхідні політичні та практичні висновки з критики Політбюро ЦК КПРС щодо допущених помилок і недоліків у справі інтернаціонального виховання трудящих, примиренського ставлення до проявів націоналізму, вживає рішучих заходів щодо їх усунення» [16, с.273]. Послідовно використовуючи в офіційному спілкуванні лише російську мову, партійний керівник УРСР заявляв: «Сьогодні в процесі культурного будівництва, як ніколи, підвищується роль і значення російської мови, яка по праву є другою рідною мовою у нас в республіці і яка стала загально визнаним засобом взаємного спілкування всіх націй і народностей СРСР» [17, с. 118].

Політичне керівництво УРСР активно підтримувало і втілювало в життя тезу про російську мову як другу рідну впродовж у 70–80-х рр. Прийняті у ці роки нормативні акти вищого політичного і державного керівництва СРСР та УРСР повністю віддавали пріоритет російській мові. Партійні з'їзди, пленуми, сесії Рад, зокрема Верховної Ради, проводили лише російською мовою. Влада вдавалася до різних засобів, щоб змусити людей користуватися російською мовою. Упродовж 1969–1980 рр. частка журналів, що виходили українською мовою, знизилася з 46 % до 19 %, а відсоток книжок, що публікували з 1959 р. до 1980 р., впав з 60 % до 24 % [18, с.447–452].

Серед наукових журналів, котрі з'являлися в Україні у 1970-х рр., 11 було надруковано російською мовою, 2 – російською та українською і лише один – українською [19, с.108]. Випуск другого видання УРЕ у 12 томах, який було розпочато у 1974 р. і завершено у 1985 р., на відміну від першого видання, було здійснено паралельно українською і російською мовами з великою перевагою у тиражах російської версії. Цей принцип було застосовано до популярної газети «Вечірній Київ», різних наукових видань Академії наук УРСР тощо. На 1988 р. майже всі наукові журнали з точних і природничих наук виходили російською мовою [20].

Катастрофічно падав відсоток підручників та посібників, написаних українською мовою. У шкільних, а також обласних, міських та районних дитячих бібліотеках бракувало книг українських письменників. Отже, молодь була позбавлена можливості ознайомитися з найкращими зразками української літератури. Дослідники мовної політики в Україні кінця 50-х – початку 80-х років стверджують, що проведена восени – взимку 1964 р. з ініціативи Спілки письменників України перевірка шкільних бібліотек столиці України засвідчила, наприклад, що у престижній на той час Київській школі № 59 ім. О. Бойченка були відсутні твори О. Довженка, П. Гулака-Артемовського, М. Стельмаха та інших українських письменників. Натомість кількість російськомовних видань збільшилася. У 1973 р. російською мовою вийшло 3,3 млн примірників художньої літератури, а в 1974 р. – 9,9 млн. [21, с.13].

Поступово втрачав національне обличчя український театр. На Пленумі Спілки письменників України (10–11 січня 1961 р.) у виступі голови Українського театального товариства народної артистки СРСР Н. Ужвій прозвучало занепокоєння тим, що українські театри в республіці на тлі мовної ситуації, яка склалася в Україні, втрачають свого глядача [21, с.13]. Протягом 70-х – початку 80-х років українську мову було витіснено з театрів. Із семи театрів юного глядача один Львівський театр був україномовний. З 50 театрів-студій, створених в Україні на початку 80-х років, тільки два були україн-

ськими. Російськомовними були і всі театри музичної комедії в Україні [22]. До кінця 80-х років 17 українських театрів змушені через зменшення кількості глядачів ставити вистави російською мовою. З 1978 р. до 1988 р. Одеська кіностудія з 60 фільмів українською мовою випустила лише три [23].

У ставленні до рідної культури і мови радянський режим послідовно виховував в українців комплекс неповноцінності. Почався сильний соціальний тиск у містах, спрямований на використання російської мови, а з української знущалися як із «селянської». У здійсненні своїх цілей радянське керівництво, очевидно, розраховувало на підтримку 10 млн росіян, що проживали на цей час в Україні, та мільйони українців за походженням, але росіян за культурою та мовою. Відомо, що самі українці часто вимагали, щоб їхні діти навчалися в російських школах. Людина, яка розмовляла виключно українською, привертала увагу відповідних служб, які могли поставити під сумнів її політичну лояльність. Так, слідчі органи надали великого значення словам свідка звинувачення проти поета В. Стуса, який заявляв: «Я зразу зрозумів, що Стус націоналіст, бо він весь час розмовляв українською мовою» [6, с.63].

Особливої непоправної шкоди завдавала політика русифікації сфері освіти. У 1950 р. повністю була відновлена довоєнна мережа шкіл. В Україні 1953 р. в основному було впроваджене обов'язкове семирічне навчання дітей, однак діапазон користування українською мовою в школах республіки постійно знижувався. З 1948 р. до 1954 р. кількість українських шкіл зменшилася з 26 тис. до 25 тис., а російських збільшилася з 2 тис. 720 до 4 тис. 51, або 1,5 раза. У 1953 р. в українських школах навчалось 1,4 млн дітей, а в російських і змішаних – 3,9 млн. [24, с. 547.].

Різко зменшилася кількість українських шкіл у великих містах України, а в найбільших вони практично зникли. Якщо на початку 50-х років ХХ ст. школи з українською мовою навчання становили 80 % від загальної кількості шкіл, а російськомовні – 18 %, то на початку 60-х років кількість україномовних шкіл зменшилася до 65 %, а

російськомовних зросла до 31 % [25, с.149, 150]. Найбільшою наприкінці 50-х років (понад 90 %) була частка російськомовних шкіл у містах Харкові, Одесі, Донецьку, Луганську, дещо меншою у Дніпропетровську (понад 80 %) та в м. Києві (понад 70 %) [26].

На Сході України русифікація системи шкільної освіти посилилася ще в 40-х роках ХХ ст. У Донецькій області у 1945 – 1946 н. р. кількість шкіл з українською мовою навчання зменшилася з 79 % (1932 р.) до 66 %, а на межі 60–70-х років ХХ ст. у м. Донецьку було закрито останню україномовну школу [27]. Проти такої політики рішуче виступили представники творчої інтелігенції. 22 грудня 1958 р. в газеті «Правда» було опубліковано лист М. Рильського та М. Бажана, в якому зазначалося, що єдино правильним розв'язанням питання вивчення мов у середній школі є рішення, якщо говорити, зокрема, про школи Української РСР, про обов'язкове і рівноправне вивчення і української, і російської мов у всіх школах УРСР.

Законодавчі акти СРСР та УРСР того часу, зокрема прийнятий Верховною Радою УРСР у квітні 1959 р. Закон «Про зміцнення зв'язку школи із життям і подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», закріплювали норму про те, що навчання в школах України здійснювалося рідною мовою учнів, а вибір мови навчання відбувається на добровільній основі. Батьки дістали право вирішувати, в яку школу, з якою мовою навчання віддавати своїх дітей. В умовах абсолютного домінування концепції зближення і злиття націй цей закон став своєрідним інструментом національного нівелювання і русифікації українського шкільництва. Внаслідок такої політики можна було навчатися в Україні і не вивчати української мови.

На межі 50–60-х рр. українська мова як мова навчання стала прерогативою сільських шкіл. Відсоток учнів, що навчалися українською мовою у містах, падав з геометричною прогресією, наприклад: м. Вінниця – 49 %, м. Хмельницький – 42,2 %; м. Житомир – 36,5 %; м. Запоріжжя – 23,8 %; м. Луганськ – 5,2 % [21, с.12].

У наступні роки скорочення україномовних шкіл не припиняється, процеси русифікації з боку Міністерства освіти України набувають системного характеру. Про це свідчать документи, зокрема, доповідна записка до ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про заходи по поліпшенню викладання російської мови у школах Української РСР», яка була підготовлена 23 січня 1960 р. [21, с.12]. Внаслідок такої політики у 1960/61 н. р. школи з українською мовою навчання охоплювали 68,7 % учнів, а в 1970/71 н. р. – 60,4 %; 1976/77 н. р. – 57,8 %. Відповідно, російською мовою навчалось – 30,4 %, 38,8 %, 41,3 %. За 1960–1980 рр. кількість українських шкіл зменшилася на 8,7 тис. [24, с.547].

Тотальної русифікації зазнали школи з мовою національних меншин. Для порівняння, варто зазначити, що із тактичних міркувань (потреба агітації на користь «світової революції») у 20–30-ті рр. для тих народів, які жили в Україні, створювалися школи з викладанням національною мовою. Ще у 1935 р. в Україні було шкіл з викладанням: німецькою – 627, єврейською – 468, польською – 238, молдавською – 186, болгарською – 54, грецькою – 23, чеською – 10, татарською – 6 (поза Кримом, який був тоді у складі РРФСР), вірменською – 6. Крім того, були школи з викладанням білоруською, латиською, киргизькою, туркменською, узбецькою й ассирійською мовами. Багатьма з цих мов видавалася преса, діяли педагогічні училища (наприклад, у Маріуполі – для греків Донеччини). Діяло спеціальне видавництво Укрдержнацменшвидав, що випускало літературу мовами національних меншин. Існували національні райони, де мова відповідної меншини використовувалася поряд з українською як офіційна. Цей ілюзорний курс на розгортання національно-мовного будівництва серед національних меншин України відбувався паралельно з кампанією т. з. українізації, тобто з метою поширення української мови як офіційної мови УРСР. Але з другої половини 30-х років усе це національне будівництво почало згортатися, ліквідовували усі національні школи, крім українських та російських, а у 70-х рр. почалася ліквідація й україномовних шкіл [28, с. 99].

Наприкінці 80-х рр. у містах Донецьку, Луганську, Чернігові, Сімферополі, Миколаєві не залишилося жодної україномовної школи, в інших містах відбулося різке скорочення україномовних навчальних закладів: у Запоріжжі – 1, Кіровограді – 4, Одесі – 3, Харкові – 2, Черкасах, Херсоні – по 5 і тільки у Львові – 66, Тернополі – 20, Івано-Франківську – 18 [29, с.263]. У квітні 1987 р. міністр вищої освіти УРСР М. Фоменко у звіті про стан української освіти зазначав, що у російськомовних школах навчається більш ніж половина всіх учнів. У м. Києві із 300 тис. учнів українською мовою навчається 70 тис. [18, с.461, 462]. Ця статистика не хвилювала тодішніх партійних функціонерів. Роки правління В. Щербицького (1972–1988 рр.) історики визначають як «період безжального викорінення всього, що містило хоча б найменший натяк на українську самобутність» [30, с.286].

Напередодні проголошення незалежності України особливість мовної ситуації полягала в тому, що абсолютну більшість населення становили особи, які вважали рідною мовою українську. Високою була частка осіб, які спілкувалися російською мовою, а також вважали російську мову рідною. Найбільший відсоток російськомовних осіб було серед росіян, менше серед представників інших національностей.

Більшість населення України вільно володіла українською та російською мовою. Російською мовою вільно володів дещо більший відсоток населення, ніж українською, тобто рівень русифікації українського населення неухильно зростав. Незначна частка національних меншин України вважала рідною національну мову. Серед міських жителів східних та південних регіонів України частка осіб, які вважали рідною українську мову, була незначною. Сільське населення, за винятком Криму та окремих регіонів компактного проживання національних меншин, було україномовним.

Мовна ситуація мала суттєві територіальні відмінності. Російська мова домінувала в регіонах, які зазнали значного впливу процесів русифікації та в яких російська мова мала вищий соціальний статус, ніж українська.

На початку 80-х рр. Україна опинилася на межі, за якою могли розпочатися незворотні процеси мовної та етнічної асиміляції, що вели до перетворення українців на національну меншину на своїй історичній землі. Під тиском громадськості починає потроху відроджуватися культурне життя українців та національних меншин, спостерігається підняття престижу і статусу української мови у різних сферах суспільного життя, зокрема в освіті. Вказаний процес пришвидшила горбачовська перебудова.

1. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / Ю. Шевельов // Сучасність. – 1987. – С. 263–264.

2. Белодед И. Язык и идеологическая борьба / И. Белодед. – К.: Наук. думка, 1974

3. Білодід І. Мова української соціалістичної нації / І. Білодід // Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / [за заг. ред. І. Білодіда]. – Київ, 1959.

4. Гак В. Мови і кордони / В. Гак // Радянська освіта – 1989. – 4 серпня.

5. Хрущов М. Про програму Комуністичної партії Радянського Союзу: Доповідь на XXII з'їзді Комуністичної партії Радянського Союзу 18 жовтня 1961 р. / М. Хрущов. – Київ: Політвидав України, 1962.

6. Кузьменко Ю. Історія української мови в конспектах Юрія Кузьменка: Навчальний посібник / Ю. Кузьменко. – Київ: Університетське вид-во «Пульсари», 2003.

7. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. Баран. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003.

8. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. Дзюба. – Київ: Вид. дім «КМ Academia», 1998.

9. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси / [відп. ред. В. Смолій]. – Київ: Наукова думка, 2002. – С. 809–817.

10. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – Київ, 1995. – С. 124–130.

11. Національні відносини в Україні у XX ст. Зб. док. і мат. – Київ, 1994. – С. 409–413.

12. Зайцев Ю. Дисиденти / Ю. Зайцев // Молодь України. – 1995. – 6 квітня;

13. Зайцев Ю. «Я прийшла до Вас із неволі»: Пам'яті Ніни Строкатої / Ю. Зайцев // Чорноморські новини. – 2000. – 28 жовтня.
14. Зайцев Ю. Одеса – південна столиця опозиційного руху / Ю. Зайцев // Чорноморські новини. – 1999. – 22 грудня.
15. Маланчук В. Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса национальных отношений в СССР / В. Маланчук. – Москва, 1972.
16. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Док. і матеріали / [упоряд.: Л. Масенко та ін.]. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005.
17. Щербицкий В. Воспитывать сознательных, активных строителей коммунизма / В. Щербицкий. – Москва, 1974.
18. Субтельний О. Україна: Історія / О. Субтельний / [перекл. з англ. Ю. Шевчука; вст. ст. С. Кульчицького]. – 2-ге вид. – Київ: Либідь, 1992.
19. Головінський І. Університетська освіта – невід'ємна частина державного будівництва / І. Головінський // Сучасність. – 1994. – № 10.
20. Павличко Д. Бути господинею у власному домі / Д. Павличко // Наш дім – наш храм. – Київ, 1989. – С. 41.
21. Шевчук Ж. Мовна політика в Україні (кінець 50-х – початок 90-х рр. ХХ ст.) / Ж. Шевчук / автореф. дис. ... к. н.: спец.: 07.00.01 «Історія України». – Харків, 2001. – 19 с.
22. Мушкетик Ю. Свіжий вітер оновлення / Ю. Мушкетик // Наш дім – наш храм. – Київ, 1989. – С. 32.
23. Русначенко А. Російська мова офіційно. Що далі? / А. Русначенко // Літературна Україна. – 1994. – 8 вересня.
24. Бойко О. Історія України: Навч. посібник / О. Бойко. – 3-ге вид., випр., доп. – Київ: Академвидав, 2007.
25. Лозинський Р. Мовна ситуація в Україні (суспільно-географічний погляд): Монографія / Р. Лозинський. – Львів.
26. Колиска І. Освіта в Радянській Україні. Дослідження дискримінації і русифікації / І. Колиска. – Торонто, 1970.
27. Погрібний А. Жива душа Донбасівського краю / А. Погрібний // Українознавство. – 2006. – № 1. – С. 194–200.
28. Дзюба І. Бо то не просто мова, звуки... / І. Дзюба. – Київ: Радянський письменник, 1990.
29. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич, М. Дольницький. – 2-ге вид., перероб. і доп. / [ред. і упоряд. Є. Гринів]. – Львів: Меморіал, 1991.
30. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття / Я. Грицак. – Київ, 1996.